

Prethodno priopćenje

PREFERIRANI NAČINI IMPLEMENTACIJE OBRAZOVANJA ZA PODUZETNIŠTVO U HRVATSKIM OSNOVNIM ŠKOLAMA

Mr. sc. Narcisa Manojlović, Ministarstvo za demografiju, obitelj, mlade i socijalnu
politiku

Hvarska 4b, Zagreb, Hrvatska

Telefon: +3851 6181 853, e-mail: narcisa.manojlovic@zg.t-com.hr

Sonja Ivić, Osnovna škola „Vladimir Gortan“ u Rijeci

Krimeja12, Rijeka, Hrvatska

Telefon: +385 51 235 716, e-mail: sivic3@gmail.com

SAŽETAK

Uvođenje i provedba obrazovanja za poduzetništvo u europskim osnovnim i srednjim školama doveli su do razvoja različitih konceptijskih, programskih i organizacijskih pristupa. Analizirajući način na koji je poduzetničko učenje ugrađeno u nacionalne kurikulumne, utvrđeno je da u najvećem broju zemalja (EACEA, 2012) u osnovnim školama prevladava kroskurikularni pristup bez eksplicitnih poduzetničkih sadržaja ugrađenih u pojedinačne nastavne predmete. Nešto manje prisutno je integriranje poduzetničkih sadržaja u postojeće obvezne i/ili izborne predmete, odnosno kombinacija integriranja i kroskurikularnog pristupa. Posebni (poduzetnički) nastavni predmeti nisu uobičajena praksa kad su u pitanju osnovne škole, za razliku od općeg srednjoškolskog obrazovanja gdje su sva tri spomenuta vida poduzetničkog obrazovanja prisutna u velikoj mjeri. Anketnim istraživanjem čiji se rezultati prezentiraju u ovom radu ispitali smo koji su najprikladniji načini implementiranja obrazovanja za poduzetništvo u hrvatskim osnovnim školama, po mišljenju ravnatelja (reprezentativni uzorak od 271 ispitanika). Budući da se Nacionalnim okvirnim kurikulumom za opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje, kao i najnovijim reformskim dokumentima Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta, obrazovanje za poduzetništvo predviđa kao međupredmetna tema, provjerili smo smatra li se to najboljim načinom njegove implementacije te u kojoj se mjeri preferiraju: ugrađivanje poduzetničkih sadržaja u programe pojedinih nastavnih predmeta, uvođenje posebnog izbornog predmeta, (u)vođenje vježbovne, učeničke zadruge, ostale izvannastavne aktivnosti, povremene druge odgojno-obrazovne aktivnosti (modularni programi, projekti, radionice), suradnja i susreti izvan škole (tematski dani/tjedni, obilasci, primjeri poduzetništva u praksi) i drugo. Također smo provjerili značajnost razlika u preferiranju pojedinih načina rada s obzirom na obilježja škola: veličinu škole, veličinu naselja i regiju u kojoj škola djeluje. Rezultati su analizirani u odnosu na polazišta spomenutih strateških dokumenata i dosadašnja

iskustva u području poduzetničkog učenja kako bi se došlo do određenih preporuka za daljnje unapređivanje ovog odgojno-obrazovnog područja.

Ključne riječi: obrazovanje za poduzetništvo; međupredmetna tema; osnovne škole; mišljenja ravnatelja

1. UVOD

Inicijativnost i poduzetnost smatraju se jednom od ključnih kompetencija koje su učenicima nužne za uspješno funkcioniranje u promjenjivim tržišnim uvjetima. Uvođenje i provedba obrazovanja za poduzetništvo u europskim osnovnim i srednjim školama doveli su do razvoja različitih konceptijskih, programskih i organizacijskih pristupa. Analiza načina na koji je poduzetničko učenje ugrađeno u nacionalne kurikulume niza europskih zemalja (Eurydicesurvey2011, EACEA, 2012) pokazala je da u najvećem broju analiziranih zemalja u osnovnim školama prevladava kroskurikularni pristup, bez eksplicitnih poduzetničkih sadržaja ugrađenih u pojedinačne nastavne predmete. Nešto je manje prisutno integriranje poduzetničkih sadržaja u postojeće obvezne i/ili izborne predmete, odnosno kombinacija integriranja i kroskurikularnog pristupa. Posebni (poduzetnički) nastavni predmeti nisu uobičajena praksa kad su u pitanju osnovne škole, za razliku od općeg srednjoškolskog obrazovanja gdje su sva tri spomenuta vida poduzetničkog obrazovanja prisutna u velikoj mjeri.

Sukladno konceptu osam temeljnih kompetencija cjeloživotnog obrazovanja, utvrđenom u Europskom referentnom okviru (European Parliament and the Council of The European Union, 2006), u Hrvatskoj je Nacionalnim okvirnim kurikulumom za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta, 2010) učenje za poduzetništvo postalo obvezno i trebalo se uključiti u sve predškolske i školske kurikulume. U Zakonu o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi (Narodne novine, broj 87/08, 86/09, 92/10, 105/10, 90/11, 5/12, 16/12, 86/12, 126/12, 94/13 i 152/14) u članku 27. stavku 5. utvrđeno je da se međupredmetni i/ili interdisciplinarni sadržaji i/ili moduli mogu ostvarivati u svim nastavnim predmetima i programima u koje je učenik uključen, a mogu se provoditi i kao posebni programi ili predmeti koje donosi ministar. Nacionalni okvirni kurikulum obvezuje odgojno-obrazovne ustanove (vrtiće, osnovne i srednje škole) da učenje poduzetništva provode kao međupredmetnu temu, ostavljajući im da sami razrade i osmisle načine na koji će ostvarivati poduzetničko učenje, a najavljuje se da će se o razradi te međupredmetne teme voditi računa tijekom budućeg kurikulumskoga programiranja pojedinih predmeta, i u jezgrovnome i u diferenciranome dijelu kurikulumu. Za sada se u Nacionalnom okvirnom kurikulumu pojedina očekivana odgojno-obrazovna postignuća u pogledu poduzetničke kompetencije spominju kroz cikluse i odgojno-obrazovna područja općeg obveznog i srednjoškolskog obrazovanja, ali bez razrade po područjima, dok je razrada po predmetima potpuno izostavljena. Međupredmetna provedba učenja za poduzetništvo polazi od činjenice da se radi o kompetenciji učenika čiji razvoj ne spada u samo jedan od postojećih predmeta predviđenih nastavnim planom i programom, nego u sva odgojno-obrazovna područja, odnosno sve predmete. Međupredmetnost je u Nacionalnom okvirnom kurikulumu određena tako da se, osim 1. ugradbom u pojedine predmete, međupredmetne teme mogu ostvarivati i 2. zajedničkim projektima ili 3. modulima.

U tom trenutku (a i do danas) u Nastavnom planu i programu za osnovnu školu (2006) u predmetnim nastavnim programima nije bilo eksplicitnih poduzetničkih sadržaja, na koje bi se učitelji mogli „nasloniti“. U okviru studije „Ključne kompetencije

'učiti kako učiti' i 'poduzetništvo' u osnovnom školstvu Republike Hrvatske" (Jokić i sur., 2007) provedena je analiza koliko je poduzetnička kompetencija prisutna u Nastavnom planu i programu za osnovnu školu (2006), u uvodnom dijelu te u programima predmeta Priroda i društvo, Tehnička kultura i Geografija u kojima se ti sadržaji, po analogiji s europskim nastavnim programima, najviše očekuju. Autori zaključuju da se u dokumentu ne navodi razvoj vještina i kompetencija, pa tako ni kompetencije poduzetništva, kao ni eksplicitni poduzetnički usmjereni sadržaji. Jedan je od zaključaka GEM istraživanja za Hrvatsku za 2012. godinu (Alpeza i sur., 2013), kad je posrijedi osnovnoškolsko obrazovanje, da se poduzetništvo samo sporadično spominje u nastavnom programu i da se promovira ovisno o sklonostima i znanju učitelja i/ili ravnatelja škole.

U analizi „Zastupljenost poduzetničkih sadržaja u programima srednjih škola" (Elezović, Ferk, Quien i Tafra, 2012) provjeravano je (ne)postojanje ciljanih poduzetničkih sadržaja u nastavnim planovima i programima završnih razreda srednjih škola: gimnazija, strukovnih i umjetničkih škola. Pokazalo se da je zastupljenost takvih sadržaja vrlo niska, a ako ponegdje postoji, da postoji samo u nekoliko ekonomskih predmeta.

Najnovijim reformskim dokumentima, konkretno Metodološkim priručnikom za izradu kurikuluma međupredmetnih tema (dio Cjelovite kurikularne reforme, Ekspertna radna skupina, 2015) predviđeno je da se očekivanja određena kroz pripadajuća znanja, vještine i stavove u području poduzetničkog učenja također ostvaruju kao međupredmetna tema. Međupredmetnost je u Metodološkom priručniku za izradu kurikuluma međupredmetnih tema predviđena: 1. ugradnjom u pojedine predmetne kurikulume, 2. integrirano (kroz više nastavnih predmeta i različitim kombinacijama predmeta i međupredmetnih tema), 3. projektno te 4. satom razredne zajednice. U isto vrijeme, u obrazlaganju načina na koje može biti koncipiran školski kurikulum pojedini autori koriste i pojam: međupredmetni ili kroz kurikulumski moduli ili teme, a projekti se tretiraju kao posebna kategorija (Baranović, 2015). U svakom slučaju, Cjelovita kurikularna reforma eksplicitnije sugerira interaktivni pristup međupredmetnoj temi, što podrazumijeva ne samo suodnos između nastavnih predmeta međusobno povezanim poduzetničkim sadržajima (tzv. korelacije), nego njihovo interdisciplinarno prožimanje (interaktivna nastava).

Pojam međupredmetnih tema počiva na konceptu integrativne didaktike kao cjelovitog teorijskog pristupa koji objašnjava djelovanje učitelja i učenika u situaciji poučavanja i učenja (Kiper i Mischke, 2008, prema Buljubašić-Kuzmanović, 2014). Pojam integrativnog kurikuluma i integrativne nastave (pod različitim nazivima i definicijama) zauzimaju značajno mjesto u pedagoškoj teoriji, uz niz dokaza o njihovim pozitivnim učincima (Maleš, 1987; Terhart, 2001; Fox, 2007, prema Buljubašić-Kuzmanović, 2014). Pojedini su autori razvili brojne modele za integraciju nastavnih programa u praksi (Fogarty, 1991), umjesto usko-predmetnih pristupa.

Odgojno-obrazovni ishodi koji su kompleksni i usmjereni ka kompetencijama trebaju multidisciplinarni, interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup (Buljubašić-

Kuzmanović, 2014) koji integriraju i dovode u međusobnu interakciju predmete, grane i polja. Istraživanja pedagoških i psiholoških učinaka navedenih pristupa u velikoj mjeri idu u prilog integriranju, što je primijenjeno u kurikulumima pojedinih europskih i drugih zemalja. Primjerice, u nezavisnom vrednovanju osnovnoškolskog obrazovanja u Velikoj Britaniji (Rose, 2009) preporučuje se da se podjednaka važnost treba pridavati podučavanju kroz pojedine nastavne predmete i kroskurikularnoj nastavi.

Ipak, smatra se i da različiti integrativni pristupi nisu u dovoljnoj mjeri istraženi te da je nužna provjera valjanosti postojećih pristupa integraciji i njihove prilagodbe, preinake i nadomještanje, bazirano na empirijskim istraživanjima (Buljubašić-Kuzmanović, 2014).

Pojedine škole i njihovi učitelji ulažu velike napore i entuzijazam u razvoj i primjenu različitih programa učenja za poduzetništvo, izradu raznih stručnih materijala i predložaka za rad te razvoj instrumenata za praćenje i vrednovanje programa. Nastavlja se s već uvedenim izbornim, izvannastavnim i izvanškolskim aktivnostima kao što su rad učeničkih zadruga (oblik izvannastavnih aktivnosti), vježbovni tvrtki, ciljani projekti različitog obuhvata i opsega, tjedni poduzetništva, smotre, sajmovi i druge prezentacije i radionice. Provođe se i različita istraživanja, organiziraju se tematski stručni skupovi te druge aktivnosti usmjerene na učenje za poduzetništvo u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama, a i na visokoškolskim ustanovama.

Međutim, već spomenute analize postignuća u području učenja za poduzetništvo, kao i pojedina novija istraživanja, daju vrlo nepovoljne rezultate u pogledu percipirane uspješnosti škola u ostvarivanja učenja za poduzetništvo i razvoja poduzetničkih kompetencija. Tako su ravnatelji osnovnih škola negativno ocijenili motiviranost učitelja ($M = 2,06$, na Likertovoj skali 1 – 5), uspostavljeno ozračje „poduzetničke škole“ (1,77), sustavno provođenje nastavnih i izvannastavnih aktivnosti usmjerenih na razvoj poduzetničke kompetencije (2,16) i stupanj ostvarenosti značajnih kvantitativnih i kvalitativnih pomaka u učenju za poduzetništvo (1,68) (Klarić, Manojlović i Manojlović, 2014). U domaćem istraživanju učinaka provedbe jedne druge međupredmetne teme, Građanskog odgoja i obrazovanja, za to je bila spremna samo petina učitelja, što se nije pokazalo dovoljnim jer međupredmetni model provedbe pretpostavlja suradnju svih učitelja (Spajić-Vrkaš, 2014).

Poduzetništvo kao interdisciplinarno područje bez sumnje zahtijeva međupredmetni pristup, ali se postavlja pitanje, ne samo ostvaruju li se željena razina i kvaliteta izvedbe kad je posrijedi obrazovanje za poduzetništvo kao međupredmetna tema, nego i smatra li se to najprikladnijim načinom njegove implementacije u hrvatskim osnovnim školama.

Cilj je rada ispitati koliko su, po mišljenju ravnatelja, prikladni pojedini načini implementiranja obrazovanja za poduzetništvo u hrvatskim osnovnim školama.

Drugi je cilj provjeriti eventualne razlike u preferiranju pojedinih načina implementiranja obrazovanja za poduzetništvo s obzirom na pojedina obilježja škola (veličina škole, veličina naselja u kojem je škola, regija).

Za potrebe istraživanja pošlo se od pretpostavke da se međupredmetni način obrade poduzetničkih tema smatra i prihvaća kao najbolji način poduzetničkog obrazovanja te da nema razlika u preferiranju pojedinih načina implementiranja obrazovanja za poduzetništvo s obzirom na navedena obilježja škola.

2. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

2.1. Uzorak

Anketnim ispitivanjem obuhvaćen je reprezentativni uzorak od 271 ravnatelja, od ukupno 887 ravnatelja osnovnih škola koliko ih je u vrijeme ispitivanja (sredinom 2014. godine) djelovalo u Republici Hrvatskoj. U formiranju uzorka primijenjeno je stratificiranje prema podjeli na tri statističke regije: Sjeverozapadnu sa šest županija (Zagrebačka, Krapinsko-zagorska, Varaždinska, Koprivničko-križevačka i Međimurska županija te Grad Zagreb), Istočnu ili Panonsku s osam županija (Bjelovarsko-bilogorska, Virovitičko-podravska, Požeško-slavonska, Brodsko-posavska, Osječko-baranjska, Vukovarsko-srijemska, Karlovačka i Sisačko-moslavačka), te Južnu ili Jadransku regiju sa sedam županija (Istarska, Primorsko-goranska, Ličko-senjska, Zadarska, Šibensko-kninska, Splitsko-dalmatinska i Dubrovačko-neretvanska), nakon čega je iz svake regije slučajnim odabirom uvršteno najmanje 50 % pripadajućih županija, a pojedini su ispitanici (škole) ušli u uzorak prigodnim uzorkovanjem. Ostvarena je prikladna struktura uzorka prema veličini škola, veličini naselja i regionalnoj pripadnosti, kao varijablama s pretpostavljenim učinkom na predmet istraživanja.

2.2. Upitnik

Kao izvor primarnih podataka za potrebe ovog rada korišten je namjenski izrađen anketni upitnik: Upitnik o implementaciji Strategije učenja za poduzetništvo. Uz navedena obilježja škola, dio Upitnika Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo sadržavao je pitanja kako bi u osnovnim školama trebalo implementirati učenje za poduzetništvo: kao međupredmetnu temu, ugrađivanjem poduzetničkih sadržaja u programe pojedinih nastavnih predmeta, uvođenjem posebnog izbornog predmeta, (u)vođenjem vježbovne tvrtke, učeničke zadruge, ostalim izvannastavnim aktivnostima, povremenim drugim odgojno-obrazovnim aktivnostima, suradnjom i susretima izvan škole i drugo. Za svaki od načina implementiranja učenja za poduzetništvo ispitanici su dali odgovore na skali Likertovog tipa od pet stupnjeva: 1. ne, 2. manjim dijelom da, 3. dijelom da, 4. većim dijelom da i 5. da.

2.3. Postupak

Podaci su prikupljeni osobnim anketiranjem koje su sukladno unaprijed dogovorenoj proceduri proveli voditelji županijskih stručnih vijeća, uz osiguranu anonimnost sudionika.

2.4. Obrada rezultata

Statističke analize provedene su statističkim paketom IBM SPSS24.0. Kao mjera interne konzistencije (pouzdanosti) dijelova Upitnika o implementaciji Strategije učenja za poduzetništvo: Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo – korišten je Cronbachov alfa koeficijent. Faktorskom analizom utvrđene su latentne dimenzije koje reprezentiraju prostor definiran česticama navedenog dijela upitnika. Značajnosti razlika provjerene su jednostavnom analizom varijance (ANOVA).

3. REZULTATI

S ciljem utvrđivanja latentnih dimenzija za dio Upitnika: Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo proveden je postupak analize glavnih komponenti s Varimax rotacijom (5 iteracija), nakon što je prethodno utvrđeno da je korelacijska matrica čestica o preferiranju pojedinih načina provedbe obrazovanja za poduzetništvo (8 čestica) pogodna za faktorizaciju Kaiser-Meyer-Olkinovom mjerom (,766) i Bartlettovim testom sfericiteta ($\chi^2 = 513,760$; $p < ,000$). Broj faktora određen je prema Guttman-Kaiserovu kriteriju te u odnosu na interpretabilnost faktora.

Tablica 1. Faktorska struktura i pouzdanost dijela Upitnika o implementaciji Strategije učenja za poduzetništvo: Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo

Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo	1	2	3
kroz ostale izvannastavne aktivnosti	,781		
kroz suradnju i susrete izvan škole	,771		
kroz učeničku zadrugu	,761		
kroz povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti	,710		
ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta		,902	
kao međupredmetnu temu		,857	
kao izborni predmet			,869
kroz vježbovnu tvrtku	,370		,705
Karakteristični korijeni	3,185	1,267	1,104
Postotak objašnjene varijance	39,81	15,84	13,80
Pouzdanost (Cronbach's Alpha)	,778	,796	,477

Legenda: Faktori: 1 – kroz izvannastavne i izvanškolske aktivnosti, 2–kroz među/predmetnu nastavu, 3 – kroz izborne predmete

Iz tablice 1 razvidno je da su nakon provedene analize ekstrahirana tri faktora koja ukupno objašnjavaju 69,45 % varijance. Nakon rotacije prvi faktor objašnjava najviše, dakle 39,81 % ukupne varijance, drugi 15,84 %, treći 13,80 %. U smislu interpretabilnosti faktorska struktura je logično je strukturirana. Na temelju varijabli kojima su saturirane glavne komponente, faktori su nazvani: 1. provedba poduzetničkog učenja kroz različite izvannastavne i izvanškolske aktivnosti (četiri čestice: kroz učeničku zadrugu, kroz suradnju i susrete izvan škole, kroz ostale izvannastavne aktivnosti, kroz povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti); 2. provedba poduzetničkog učenja kroz predmetnu i međupredmetnu nastavu (dvije čestice: ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta i kao međupredmetnu temu), te 3. kroz izborne predmete (dvije čestice: kao izborni predmet i kroz vježbovnu tvrtku). Dvije dobivene latentne dimenzije, 1. i 2., pokazale su i zadovoljavajuću tj. srednje visoku pouzdanost. Premda je za dimenziju 3. Cronbach's Alpha koeficijent nešto ispod minimalno zadovoljavajuće razine pouzdanosti, ova je dimenzija zadržana jer interpretativno upotpunjuje dobivenu trofaktorsku strukturu, a pouzdanost je blizu granične u odnosu na minimalni koeficijent pouzdanosti.

Tablica 2: Deskriptivna obilježja za čestice i subskele (prema strukturi glavnih komponenti) dijela Upitnika: Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo

Varijable	M	SD	Frekvencije (%)				
			ne	manjim dijelom da	dijelom da	većim dijelom da	da
1.1.kroz učeničku zadrugu	3,95	1,31	9,2	5,8	15,4	20,4	49,2
1.2. kroz ostale izvannastavne aktivnosti	3,77	1,24	6,9	10,8	17,7	28,1	36,5
1.3. kroz povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti	3,91	1,11	3,8	8,0	19,8	30,0	38,4
1.4. kroz suradnju i susrete izvan škole	4,15	1,08	3,7	4,5	15,7	24,7	51,3
2.1. ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta	3,61	1,33	9,8	13,6	15,2	28,4	33,0
2.2. kao međupredmetnu temu	3,37	1,26	12,2	9,1	30,4	26,6	21,7
3.1. kao izborni predmet	2,78	1,61	34,1	15,3	13,3	12,5	24,7
3.2. kroz vježbovnu tvrtku	3,11	1,44	22,4	7,5	30,3	16,1	23,6

Subskale	M	ne i manjim dijelom da	dijelom da	da i većim dijelom da
1. kroz izvannastavne i izvanškolske aktivnosti	3,95	13,2	17,2	69,7
2. kao međupredmetna tema i kroz nastavne predmete	3,49	22,4	22,8	54,9
3. kroz izbornu nastavu	2,94	39,7	21,8	38,5

Iz tablice 2 vidljivo je da je najveći broj odgovora „da“ i „većim dijelom da“ ostvaren za suradnju i susrete izvan škole: tematske dane/tjedne, obilaske, primjere poduzetništva u praksi (76,0 %), učeničke zadruge (69,6 %), povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti: modularne programe, projekte i radionice (68,4 %) i te ostale izvannastavne aktivnosti (64,6 %). Za međupredmetnu nastavu kao temeljni način na koji bi prema kurikularnim i reformskim dokumentima u osnovnim školama trebalo implementirati poduzetničke sadržaje odgovore „da“ i „većim dijelom da“ dalo je 48,3 % ispitanika. Općenito se može reći da prednjače varijable koje čine 1. komponentu - izvannastavne i izvanškolske aktivnosti s visokom prosječnom ocjenom ($M = 3,95$), 2. komponenta - među/predmetna nastava je na drugom mjestu (3,49) a 3. komponenta – vježbovna tvrtka i drugi izborni predmeti je na trećem mjestu (2,94). Za razliku od 1. komponente kod koje to nije slučaj, odgovori u 3. komponenti su dihotomizirani, a i u 2. komponenti je razmjerno puno odgovora na negativnoj strani distribucije, tj. više nego svaki peti ispitanik.

Ispitano je i postojanje eventualnih razlika u preferiranim načinima provedbe učenja s obzirom na nezavisne varijable: regionalnu pripadnost, veličinu naselja i veličinu škole. U tu svrhu provedena je jednostavna analiza varijance čiji rezultati su prikazani u tablicama 3 i 4.

Tablica 3. Vrijednosti F-omjera i vjerojatnost statističke značajnosti razlike dobivenih primjenom jednostavne analize varijance za kategorije varijabli: regija, veličina naselja i veličina škole

Varijable	Regija		Veličina naselja		Veličina škole	
	F	P	F	p	F	p
Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo						
1.1. kroz učeničku zadrugu	,279	,757	,763	,550	1,363	,255
1.2. kroz ostale izvannastavne aktivnosti	1,279	,280	3,584	,007	,771	,511

1.3. kroz povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti	,633	,532	,704	,590	,044	,988
1.4. kroz suradnju i susrete izvan škole	1,025	,360	,456	,768	,538	,657
2.1. kao međupredmetnu temu	,593	,554	,457	,767	,391	,760
2.2. ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta	4,571	,011	2,426	,048	2,543	,057
3.1. kao izborni predmet	7,194	,001	1,723	,145	,526	,665
3.2. kroz vježbovnu tvrtku	2,757	,065	1,353	,251	,531	,661

Legenda: F-rezultat analize varijance, p- vjerojatnost slučajnog pojavljivanja vrijednosti F-omjera

Tablica 4. Deskriptivni podaci za varijable: 1.2. kroz ostale izvannastavne aktivnosti, 2.2. ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta i 3.1. kao izborni predmet prema pripadnosti ispitanika različitim regijama i veličini naselja te rezultati jednostavne analize varijance i post-hoc analize rezultata

Varijable		N	M	SD	F(df)	Post-hoc test
Regija						
2.2. ugrađivanjem u programe nastavnih predmeta	1 Sjeverozapadna	89	3,35	1,349	4,57 (2/261)	1-3* (Scheffe)
	2. Panonska	98	3,57	1,414		
	3 Jadranska	77	3,96	1,117		
3.1. kao izborni predmet	1 Sjeverozapadna	83	2,90	1,605	7,19 2(252)	1-3*; 2-3** (Scheffe)
	2 Panonska	98	3,11	1,686		
	3 Jadranska	74	2,22	1,368		
Veličina naselja						
1.2. kroz ostale izvannastavne aktivnosti	1. do 2.000	65	3,37	1,485	3,58	1-2* (Scheffe)
	2. do 5.000	73	4,10	1,082	(4/254)	
	3. do 10.000	27	3,78	1,121		
	4. do 50.000	41	4,00	1,025		
	5. više od 50.000	53	3,64	1,210		
2.2. ugrađivanjem u programe nastavnih predmeta	1. do 2.000	66	3,27	1,463	2,43	1-4*; 1-5* (LSD)
	2. do 5.000	72	3,64	1,271	(4/258)	
	3. do 10.000	29	3,45	1,325		
	4. do 50.000	41	3,98	1,060		
	5. više od 50.000	55	3,84	1,316		

Legenda: N-broj ispitanika, M-aritmetička sredina, SD- standardna devijacija, F-rezultat analize varijance, df- broj stupnjeva slobode, 1-2, 1-3.. –post-hoc razlike između skupina,

*- razlika je značajna na razini rizika manjoj od 5%, **- razlika je značajna na razini rizika manjoj od 1%.

Iz tablice 3 je razvidno da se preferirani načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo statistički značajno ne razlikuju s obzirom na veličinu škole. Značajne regionalne razlike su prema podacima u tablicama 3 i 4 ustanovljene u odnosu na varijable: 2.2. ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta i 3.1. kao izborni predmet, a razlike s obzirom na veličinu naselja su statistički značajne za varijable 1.2. kroz ostale izvannastavne aktivnosti i 2.2. ugrađivanjem u programe pojedinih nastavnih predmeta.

4. RASPRAVA

U citiranim dokumentima postoje određene nedorečenosti u pogledu toga što se smatra pod pojmom međupredmetna tema, odnosno na koje se sve načine međupredmetna tema provodi. Kako se i inače nailazi na preklapanja odnosno neusklađenosti u pojmovnom određenju i razgraničavanju različitih načina provedbe učenja za poduzetništvo, proveli smo faktorsku analizu dijela Upitnika: Načini provedbe obrazovanja za poduzetništvo i dobili potvrdu valjanosti koncepta jer se pokazalo da su ispitanici različite načine provedbe poduzetničkog učenja logički grupirali u tri uobičajene kategorije: redovita predmetna (i međupredmetna) nastava, izborna nastava i izvannastavne i izvanškolske aktivnosti.

U pogledu implikacija za odgojno-obrazovnu praksu, rezultati upućuju da se, barem pri sadašnjem stanju stvari, odgojno-obrazovni sustav ne bi smio oslanjati samo na provedbu učenja za poduzetništvo kao međupredmetne teme, odnosno njegovu ugradbu u redovite nastavne predmete. Velik broj ispitanika te načine ne preferira ili ih preferira samo (manjim) dijelom te je takve odgovore za provedbu učenja za poduzetništvo kao međupredmetne teme dalo 51,7 % (M = 3,37), a za ugradbu u redovite nastavne predmete 38,6 % ispitanika(3,61). Valja naglasiti da ti odgovori ne znače da je predmetni i međupredmetni način obrade ove teme neodgovarajući, nego da ih u sadašnjim uvjetima i na temelju postojećeg iskustva ravnatelji nisu procijenili najprikladnijima.

Ispitanici su najpozitivnije prosječne vrijednosti dali za suradnju i susrete izvan škole (4,15), učeničku zadругu (3,95), ostale izvannastavne aktivnosti (3,77) i povremene ostale odgojno-obrazovne aktivnosti (3,91). Oprezno bi se moglo zaključiti da prednost daju namjenskim aktivnostima, aktivnostima u kojima učitelji imaju vanjsku potporu osoba sa znanjem i iskustvom u ovom području, odnosno aktivnostima koje provodi dio učitelja, ali motiviranih i bolje upućenih. Obilježja učitelja i nastavnog procesa se u nizu istraživanja o brojnim utjecajima na obrazovni uspjeh ističu kao vrlo važna, odmah iza osobina učenika, obitelji i socijalne okoline (Babarović, Burušić i Šakić, 2010.), pa je razumljivo da ravnatelji to uzimaju u obzir kad procjenjuju potencijalne učinke različitih načina poduzetničkog učenja.

Činjenica da su najnegativnije prosječne vrijednosti ostvarile vježbovne tvrtke (3,11) i ostali izborni predmeti (2,78) razumljiva je jer je poznato da u osnovnim školama nedostaju kadrovski, financijski i organizacijski preduvjeti za širu ponudu izbornih programa (Vojnović, 2008).

U pojedinim istraživanjima učenici hrvatskih osnovnih škola imali su različita postignuća ovisno o tome žive li u većim ili manjim naseljima i u kojoj regiji (Babarović, Burušić i Šakić, 2009; Gjeri, Fulgosi i Žitnik, 2011). Ako je cilj obrazovanja osposobljenost ljudi za trajnu zapošljivost i smanjenje društvene isključenosti, nužno je postići što manje regionalne i međuškolske razlike koje dovode do iznadprosječno velikih međuškolskih razlika u obrazovnim ishodima (Pastuović, 2014). Stoga su ovim radom provjeravane i razlike u preferiranim načinima provedbe učenja za poduzetništvo i s obzirom na veličinu naselja i regionalnu pripadnost škole. Pokazalo se da ravnatelji osnovnih škola iz Jadranske regije u većoj mjeri preferiraju ugrađivanje poduzetničkih sadržaja u programe pojedinih nastavnih predmeta od onih iz Sjeverozapadne regije, te da u manjoj mjeri od ravnatelja iz Panonske i Sjeverozapadne regije preferiraju provedbu učenja za poduzetništvo kao izborni predmet. U pogledu veličine naselja, ravnatelji osnovnih škola iz gradova ispod 2.000 stanovnika manje preferiraju provođenje učenja za poduzetništvo kroz ostale izvannastavne aktivnosti od onih iz gradova do 5.000 stanovnika, a ujedno manje preferiraju učenje za poduzetništvo ugrađivanjem u programe nastavnih predmeta u usporedbi s ravnateljima iz gradova preko 10.000 i više od 50.000 stanovnika. Bez obzira na to što je tome uzrok, činjenicu da iz nekog razloga postoje razlike povezane s vanjskim okolnostima u kojem škola djeluje valja uzeti u obzir, s ciljem da se svim učenicima u Republici Hrvatskoj osiguraju podjednaki odgojno-obrazovni uvjeti.

Za razliku od zaključaka niza stranih istraživanja da se u manjim školama postižu nešto bolji obrazovni rezultati (Babarović i sur., 2010), čini se da su rezultati hrvatskih istraživanja u tom pogledu podijeljeni. Stoga smo ocijenili važnim provjeriti postoje li razlike u preferiranim načinima učenja za poduzetništvo s obzirom na veličinu škole, ali seta varijabla u ovom radu nije pokazala relevantnom.

Ovim smo radom željeli upozoriti na mogućnost da se međupredmetni pristup usvajanju poduzetničkih kompetencija, ma koliko bio prikladan za obradu jedne takve interdisciplinarne teme, u praksi škola možda i ne smatra najboljim rješenjem, što se u procjenama ravnatelja dijelom i pokazalo točnim.

Mogući razlozi leže u nedovoljnoj educiranosti i motiviranosti ukupne učiteljske populacije za učenje za poduzetništvo, što se svodi na temeljno pitanje: posjeduju li svi učitelji potrebni minimum poduzetničkih kompetencija, te potrebni minimum pedagoških kompetencija za poticanje poduzetničkih kompetencija svojih učenika. Činjenica je da su ravnatelji više preferirali načine rada u kojima sudjeluje samo dio učitelja, ali onih koji mogu na kvalitetan način poučavati poduzetničke sadržaje.

Metodološka ograničenja provedenog istraživanja proizlaze iz činjenice da se oslanja na procjene ispitanika, premda se ovdje radi o stručnim i informiranim izvorima podataka. U daljnjim istraživanjima, trebalo bi preispitati razloge zbog kojih međupredmetni način obrade poduzetničkih sadržaja koji se propisuje Nacionalnim

kurikulumom i predviđa najnovijim reformskim dokumentima nije ocijenjen prikladnim u većem broju slučajeva, kao i čimbenike o kojima to ovisi. Također bi se pojedini načini provođenja učenja za poduzetništvo trebali, ako bi to bilo moguće, vrednovati i međusobno komparirati na temelju objektivnih pokazatelja njihove uspješnosti.

5. ZAKLJUČAK

Premda se učenje za poduzetništvo prema kurikularnim i reformskim dokumentima u osnovnim školama treba implementirati kao međupredmetna tema, taj je način provedbe poduzetničkih sadržaja u cijelosti pozitivno i većim dijelom pozitivno ocijenilo manje od polovice ravnatelja (48,3 %). Pozitivnije je ocijenjena provedba poduzetničkog učenja kroz različite izvannastavne i izvanškolske aktivnosti (69,7%).

Utvrđene su regionalne razlike u preferiranju pojedinih načina učenja za poduzetništvo, kao i razlike s obzirom na veličinu naselja u kojem škola djeluje.

Rezultati su namijenjeni unapređivanju rada u ovom važnom odgojno-obrazovnom području, a daljnja bi istraživanja trebala obuhvatiti uzroke navedenog stanja te bi se, uz subjektivne, trebala zasnivati i na objektivnim pokazateljima uspješnosti pojedinih načina provedbe učenja za poduzetništvo.

PREFERRED METHOD OF IMPLEMENTING ENTREPRENEURSHIP EDUCATION INTO CROATIAN PRIMARY SCHOOLS

Mr. sc. Narcisa Manojlović, Ministry of Demography, Family, Youth and Social Policy
Hvarska 4b, Zagreb, Croatia
Telephone: +385 1 6181 853, e-mail: narcisa.manojlovic@zg.t-com.hr

Sonja Ivić, Elementary school "Vladimir Gortan", Rijeka
Krimeja 12, Rijeka, Croatia
Telephone: +385 51 235 716, e-mail: sivic3@gmail.com

ABSTRACT

Introducing and implementing education for entrepreneurship into European primary and secondary schools has resulted in different conceptual, programme and organisational approaches. Analyses of the method in which entrepreneurial learning has been incorporated into national curricula have shown that in the majority of the analysed countries (Eurydice survey 2011, EACEA, 2012) a cross-curricular approach without explicit entrepreneurial content in particular subjects prevails in primary schools. Incorporating entrepreneurial content into existing compulsory and/or optional subjects, i.e. a combination of integration and cross-curricular approach is slightly less common. Separate (entrepreneurial) subjects are not common practice in primary schools as opposed to general secondary education where all of the three aspects of entrepreneurial education are present to a significant extent. This paper presents the results of a survey that has examined which method, according to the headmasters' opinions (representative sample of 271 respondents) is most appropriate for implementing entrepreneurship education into Croatian primary schools. Since the National Curriculum for general compulsory and secondary education as well as the most recent reform documents issued by the Ministry of Science, Education and Sports plan to treat entrepreneurship as an inter-subject topic, we have examined if this is the best way to implement it, as well as to what extent the following are preferable: integrating entrepreneurship content into existing subjects, introducing it as a separate subject, introducing/running an imaginary company, setting up pupils' communities, other extra-curricular activities, other periodical educational activities (modular programmes, workshops), extra-curricular cooperation and communication (topic meetings, tours, case studies), etc. We have also examined the significance of the differences in preferring one method over the other in relation to the school characteristics (the size of the school, the size of the community, region) as well as estimated indicators of their performance and the limitations they face when entrepreneurship learning is in question. The results have been analysed in relation to the starting point of the mentioned document and the experience in entrepreneurship learning up to this point in order to devise recommendations for further improvement of this educational segment.

Keywords: entrepreneurship education; inter-subject topic; primary schools; headmasters' opinions

LITERATURA

1. Alpeza, M., Biškupić, N., Eterović, D., Oberman, M., Oberman Peterka, S., Singer, S. i Šarlija, N. (2013). *Izvešće o malim i srednjim poduzećima u Hrvatskoj - 2013. uključujući rezultate GEM - Global Entrepreneurship Monitor istraživanja za Hrvatsku za 2012. godinu*. Zagreb: CEPOR - Centar za politiku razvoja malih i srednjih poduzeća i poduzetništva.
2. Babarović, T., Burušić, J. i Šakić, M. (2009). Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 18(4-5), 673-695.
3. Babarović, T., Burušić, J. i Šakić, M. (2010). Psihosocijalne i obrazovne odrednice školskog uspjeha učenika osnovnih škola: dosezi dosadašnjih istraživanja, *Suvremena psihologija* 13(2), 235-256.
4. Baranović, B., Čehulić, M., Domović, V., Matić, J. i Vizek Vidović, V. (2015). *Izrada i evaluacija školskog kurikuluma: pojmovi i postupci*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
5. Buljubašić-Kuzmanović, V. (2014). Integrirani kurikulum u funkciji razvoja pedagoških kompetencija. *Pedagoška istraživanja*, 11(1), 95-107.
6. Elezović, I., Ferik, M., Quien, M. i Tafra, V. (2012). Konferencija: Predstavljanje rezultata projekta „Zastupljenost poduzetničkih sadržaja u programima srednjih škola” (ur. Muraja, J.). Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja i Visoka škola za ekonomiju, poduzetništvo i upravljanje Nikola Šubić Zrinski.
7. Entrepreneurship Education at School in Europe: National Strategies, Curricula and Learning Outcomes (2012). Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (EACEA), European Commission.
8. Fogarty, R. (1991). Ten ways to integrate curriculum. *Educational leadership*, 49(2), 61-65.
9. Gjeri N., Fulgosi S. i Žitnik, Z. (2011). *Kvalitativna analiza ispita vanjskoga vrjednovanja obrazovnih postignuća učenika osmih razreda provedenih 2008. godine: hrvatski jezik i povijest - stručno izvješće*. Zagreb: Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja.
10. Jokić, B. (ur.), Baranović, B., Bezinović, P., Dolenc, D., Domović, V., Marušić, I. i, Ristić Dedić, Z. (2007). *Ključne kompetencije „učiti kako učiti” i „poduzetništvo” u osnovnom školstvu Republike Hrvatske: istraživački izvještaj*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
11. Klarić, M., Manojlović, N. i Manojlović, S. (2014). Implementation of Strategy for Entrepreneurial Learning 2010-2014 - a research conducted in Croatian primary schools. *Obrazovanje za poduzetništvo - E4E: znanstveno stručni časopis o obrazovanju za poduzetništvo*, 4(1), 15-33.

12. Metodološki priručnik za izradu kurikuluma međupredmetnih tema (2015). Cjelovita kurikularna reforma, Ekspertna radna skupina.
13. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje (2010). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.
14. Nastavni plan i program za osnovnu školu (2006). Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.
15. Pastuović, N. (2013). Kvaliteta predtercijarnog obrazovanja u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na strukturu obveznog obrazovanja kao čimbenika njegove kvalitete. *Sociologija i prostor: časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja*, 51(3 (197)). doi:10.5673/sip.51.3.1
16. Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). Annex: Key Competences for Lifelong Learning - a European Reference Framework. Official Journal of the European Union, 30.12.2006, L 394/10, 13-18.
17. Rose, J. (2009). The independent review of the primary curriculum: Final report. London: Department for Children, Schools and Families.
18. Spajić-Vrkaš, V. (2014). Eksperimentalna provedba kurikuluma građanskog odgoja i obrazovanja: istraživački izvještaj. Zagreb: Mreža mladih Hrvatske.
19. Vojnović, N. (2008). Stanje, problemi i potrebe u području skrbi o darovitim učenicima u hrvatskom školskom sustavu. U: Vlahović-Štetić, V. (ur.), Vizek Vidović, V., Arambašić, L., Vojnović, N. i Pavlin-Bernardić, N. *Daroviti učenici: teorijski pristupi primjena u školi*, 81-118. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
20. Narodne novine. *Zakon o odgoju i obrazovanju u osnovnoj i srednjoj školi* (87/08, 86/09, 92/10, 105/10, 90/11, 5/12, 16/12, 86/12, 126/12, 94/13 i 152/14).